

Za zaključek se povrnimo k vsebini knjige in njenem pomenu. O nekaterih posameznikih smo že imeli nekaj podatkov, avtorica pa nam je s svojo knjigo postregla z mnogimi novimi podatki in, kar je važnejše, postavila je celotno zgodbo v določen kontekst. Opozarja nas, da je bilo sodelovanje med nekaterimi Slovenci in britanskimi obveščevalnimi službami pred in med 2. svetovno vojno pomembnejše, kot smo domnevali. Pomembno pa ni bilo le za slovenske nacionalne interese, temveč tudi za Britance, ki so se prva leta sami uprli trinoštvu sil Osi. Odslej bi to morali upoštevati.

Nazadnje iz pisanja Jerce Vodušek Starič izhaja oziroma se potrjuje, da so povojne jugoslovanske/slovenske komunistične oblasti in tajna politična policija Ozna/Udba na vse to posredno ali neposredno sodelovanje z Britanci in ostalim Zahodom gledale z velikim nezaupanjem ter da so to delovanje označevale za reakcionarno. Vprašanje je seveda, ali je bilo delovanja Ozne Udbe upravičeno oziroma ali so bili predvojni in medvojni sodelavci britanskih obveščevalnih služb res aktivni (ali pa vsaj potencialni) sovražniki povojnega komunističnega režima in ali bi kot taki lahko škodovali interesom Jugoslavije kot države, ne glede na trenutno politično ureditev? In zahodne obveščevalne službe: kaj so pravzaprav načrtovale? Vodušek Staričeva se ne spušča v to; tako raziskovanje pa bo gotovo zahtevalo nov veliki trud.

Gorazd Bajc

T o n e F e r e n c : Dies irae : četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943. Modrijan, Ljubljana 2002, 688 strani, ilustrirano

---

Prof. dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik Inštituta za novejšo zgodovino v po-koju ter v zadnjih desetletjih vodilni slovenski zgodovinar za obdobje druge svetovne vojne, je konec leta 2002 beročo javnost presenetil z zajetno knjigo z gornjim, takorekoč svetopisemskim naslovom. Za zgodovinopisne kroge njen izid sicer ni prišel povsem nepričakovano, saj jo je pisec napovedoval že nekaj let, in kot je sam povedal na eni od predstavitev, gradivo zanjo zbiral kar okrog dvajset let. Vsekakor pa sta vse presenetila njen obseg in predvsem temeljitost, s katero je prikazal dramatični in obenem tragični razvoj dogodkov v t.i. Ljubljanski pokrajini v času neposredno pred kapitulacijo Italije in po njej, se pravi, nekako od julija pa do novembra 1943. Kako dobro je dokumentiran opisovani potek dogodkov, naj ponazorimo samo z dejstvom, da je v knjigi kar 1341 opomb, katerih velika večina je referenčnega značaja in le nekatere so take, da bolj obširno in še dodatno dopolnjujejo glavno besedilo.

Kot je v uvodnih besedah poudaril sam avtor, naj bi bila knjiga predvsem nadgraditev ter bolj zanesljiva dopolnitev poglavja o "zlomu bele in plave garde" na Dolenjskem in Notranjskem jeseni 1943 iz njegove znane knjige "Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943", ki je izšla že leta 1967. Do te dopolnitve je ob sicer stalnem zbiranju tematskega gradiva ob avtorjevem drugem - moramo ponovno poudariti, da zelo plodnem - delu v zadnjih

letih lahko prišlo tudi zaradi lažje dostopnosti nekaterih kategorij arhivskih virov, predvsem gradiva partizanske Varnostnoobveščevalne službe ter še nekaterih drugih arhivskih fondov iz nekdanjega arhiva Republiškega sekretariata za notranje zadeve, sedaj v Arhivu Republike Slovenije. Hkrati je v zadnjem desetletju bolj dostopna postala tudi t.i. emigrantska literatura, brez katere si dandanes preučevanja vsaj nekaterih problemov medvojne slovenske zgodovine sploh ne moremo več zamisliti. Seveda pa bo večina "laičnih" bralcev knjigo glede na njeno vsebino doživljala malo drugače, in sicer predvsem kot nov prispevek k predstavitvi in tudi razjasnitvi naše slovenske medvojne travme, oziroma, kot je avtor sam naglasil, naše državljanske ali bratomorne vojne. Glede na dejstvo, da pa tudi omenjena "večina bralcev" ni neka brezoblična množica, temveč je še vedno (ali pa znova) - tudi po zaslugi ponovnega, čeprav več ali manj virtualnega, slovenskega podoživljanja medvojnih travm - v aktivnem odnosu do te tematike, je pač pričakovati, da bodo tudi ocene tega "novega prispevka" različne.

Vsebinsko je knjiga razdeljena na tri dele: v prvem obravnava poskuse organiziranja slovenskega četništva v poletju 1943 in zadevni neuspeh poveljnika majorja Karla Novaka ter njegov boj z mlini na veter ob poskusih, da najde izhod v četverokotniku Draža Mihailović - zahodni zavezniki - italijanske oblasti - partizansko gibanje. Njegovo prizadevanje se je praktično in simbolično končalo s katastrofo osrednjega četniškega odreda v Grčaricah. Pisec problematiki številčno nepomembnega četništva (okrog 300 mož) posveča sorazmerno skoraj preveč pozornosti, res pa je, da je politični pomen četništva v danih širših razmerah presegal ozko vojaškega in da predstavljajo "Grčarice" pojem z veliko naboja, ker so predvsem pokazale, da na Slovenskem četništvo in z njim povezano politično gibanje v bistvu nimata prihodnosti, ne glede na dogodke, ki so še sledili v obdobju 1944/1945.

Drugi del nam prikazuje zapleteno dejavnost Slovenske legije in vaških straž ter iskanje optimalne politične, vojaške in končno zgolj eksistencialne rešitve ob kapitulaciji Italije, prihodu nemškega okupatorja in ob "neprihodu" sicer pričakovanih in predvsem zaželenih britanskih zaveznikov. Mnogo prostora je tu seveda pisec namenil opisu poraza na Turjaku ter drugih ponesrečenih potez protirevolucionarnega vodstva.

Tretji del je posvečen usodi ujetih četnikov in vaških stražarjev ter tudi civilistom, se pravi predvsem njihovemu trpljenju in smrti, ki je tedaj, če ne upoštevamo padlih v bojih, doletela skoraj 600 ljudi. Šlo je za neusmiljen obračun partizanske strani s premaganimi nasprotniki. Glavni naslov knjige - *Dies irae* - naj bi se torej nanašal predvsem na ta del knjige. Na koncu je knjigi dodan še seznam vseh ugotovljenih žrtev z osnovnimi podatki, s čimer je avtor, kot že v nekaterih drugih svojih publikacijah v zadnjih letih, znatno prispeval k hitrejšemu in kakovostnejšemu dopolnjevanju seznama neposrednih in posrednih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem, ki ga v okviru svojega projekta sicer že nekaj let pripravlja Inštitut za novejšo zgodovino.

Glede na vse to, kar beremo in spremljamo v študiji (sam pisec jo med besedilom poimenuje razpravo), na bralca naredi močan vtis avtorjevo uvodno pojasnilo, da zgodovinar pač "ni tožilec, ne zagovornik in niti ne sodnik" in da si je zato prav v tej knjigi še posebej prizadeval, ostati na ravni opisovanja in objektivnega prikazovanja, brez ocenjevanja in vrednotenja. Da pa ob dogodkih, ki jih

opisuje, vendarle ni mogel ostati neprizadet, dokazuje njegov uvodni, lastnoročno napisani in s tem poudarjeno osebni "Rekviem". V samem besedilu si je nato silovito prizadeval, da bi ostajal nepristranski in da bi čim bolj popolno prikazal videnje in argumente t. i. obeh strani. V ta namen je načrtno prepuščal besedo virom oziroma tedanjim akterjem samim. Če se vrnemo k prej omenjenim subjektom procesnega prava, bi lahko dejali, da smo soočeni predvsem s pričami in z njihovimi pričevanji. Ustnih virov je sicer pridobil razmeroma malo. Živih prič iz protirevolucionarnega tabora skoraj ni več, če pa je še kakšna, živi daleč od Slovenije. Pričevalcev s partizanske strani je še razmeroma mnogo, so pa razumljive težave z njihovim sodelovanjem. Mogoče bi se tudi med obširno emigrantsko literaturo našlo še kaj pomembnega za dopolnitev celotne zgodbe ali pa posameznih epizod, npr. o znani izjavi zaprtih duhovnikov in bogoslovcev, o kateri je leta 1979 v reviji Meddobje pisal prof. Janez Grum, ki ga sicer Ferenc ceni kot objektivnega pisca. Njegovo glavno sporočilo je pač bilo, da omenjene izjave v danih okoliščinah vsekakor ne moremo oceniti za prostovoljno.

Rezultat vsega zbiranja gradiva so tako obširne navedbe izjav, spominov, dnevnikov ipd., ogromno podatkov in inačic, vse kot rezultat avtorjevega hotenja, da si naj bralec sam ustvari mnenje o dogodkih in njihovih dejavnikih. Avtor virov ne ocenjuje oziroma vrednoti, čeprav se ob ekstremnih izjavah vendarle ne zadrži ter brez obotavljanja pove, da "priča" pretirava, je cinična, se moti, da tveže ipd., ob ekstremnih dogodkih, npr. ob pomoru turjaških ranjencev, pa to brez zadržkov označi za zločin; pri drugih vrstah obračuna z ujetniki pa se označbe vzdrži. Razmeroma precej pozornosti pri tem namenja organizaciji in delovanju partizanskega sodstva. Ob identificiranju kakšne osebe, in opravka imamo s stotinami, če ne celo tisoči oseb, se mu prikrade tudi kakšna napaka oziroma opustitev. Globalnemu pristopu se tako izogiba, zato v knjigi ni morebiti pričakovanega uvodnega poglavja o vzrokih nastanka vaških straž in četništva in podobno tudi ni zaključnega poglavja z oceno ali sintezo, z besedo pod končno črto. Le na trenutke se spusti v razlago vzrokov za nastanek vaških straž ipd., nekoliko bolj obširno pa predstavi vzroke za poraz protipartizanskega tabora, pri čemer spet navaja diskusije in medsebojne obtožbe samih akterjev in le v majhni meri ponudi svojo oceno. Prav v zvezi z omenjenim "pomankanjem" predstavitev predzgodovine in vzrokov, ki so do poletja 1943 pripeljali do takšnega stanja, kot tudi izostankom končne globalne ocene ravnanja obeh taborov naj omenimo zanimivost: to poročilo je napisano že več kot pol leta po izidu knjige, tako da smo že zasledili nekaj zanimivih javnih odmevov nanjo, omenili pa bi predvsem oceni, ki sta izšli na eni strani v Svobodni misli, glasilu Zveze združenj borcev ter na drugi strani v Zavezi, glasilu bivših domobrancev. Ne da bi se spuščali v podrobnosti, je mogoče ugotoviti, da sta si oceni na svoj način neverjetno podobni in tvorita svojevrstno simetrijo. Izhajata seveda iz povsem nasprotnih izhodišč, zato pa obe pogrešata prav že večkrat omenjeno predstavitev predzgodovine ter na koncu oceno in ovrednotenje opisanega dogajanja. Obe pričakujeta, da bi namreč prav takšna dopolnitev še v veliko večji meri pokazala svoj "prav" oziroma "neprav" nasprotne strani. Pri tem sicer tudi obe izrekata avtorju pohvale za temeljitost, čeprav imamo vtis, da le skozi stisnjene zobe. Sicer pa o avtorjevih stališčih po drugi strani nekaj vendarle pove uporabljena terminologija, kot npr. njegovi označbi za tedanja nasprotujoča si tabora: na eni strani stoji "protirevolucionarni tabor", na drugi pa

"narodnoosvobodilno gibanje".

In kakšne so torej bistvene značilnosti dogodkov poznega poletja in jeseni pred 60 leti? Iztopa predvsem neenotnost, obrambna naravnost, omahovanje in pomanjkanje jasnega koncepta na protirevolucionarni strani ter monolitnost, napadalnost in jasni cilji na partizanski (revolucionarni) strani. Po "izvedbeni" plati je to pomenilo, da so četniki in vaški stražarji (zaman) računali na izkrcanje zavznikov, ki naj bi se jim po njihovem hotenju pridružili in s katerimi bi potem sodelovali pri bojevanju proti nemškemu okupatorju; nadalje, da niso napadali partizanov in da se pri njih vsaj deloma pojavlja želja po nadaljnjem skupnem bojevanju. Po drugi strani pa je tedaj cilj partizanskega (partijskega) vodstva predvsem popolno uničenje domačega nasprotnika in tudi v tej funkciji je bila koncentracija vseh partizanskih brigad v Ljubljanski pokrajini. Ob možnosti skorajšnjega konca vojne je torej šlo - gledano z obeh strani - za prevzem oblasti in za družbeni sistem, ki bo zavladal po vojni. Sledil je že omenjeni obračun, ki ga lahko označimo tudi za tragedijo. Ali je bila to državljanska vojna, ostaja zelo odprto vprašanje. Z vidika systemskega nasprotja in razdeljenosti prebivalstva gotovo, ne pa po kriteriju konkretnega vojaškega dogajanja, saj je ena stran samo napadala, medtem ko se je druga samo branila in kar je še važnejše, nasprotnika sploh ni nameravala napasti. Kakorkoli že, do konca vojne so spet predvsem v Ljubljanski pokrajini sledili še novi obračuni in nove tragedije, katerih vzroki in korenine ležijo tudi v jesenskih dogodkih leta 1943. Dr. Tonetu Ferencu gre zasluga, da smo sedaj prek *Dies irae* z njimi zelo dobro seznanjeni.

Boris Mlakar

Ž i v a K r a i g h e r: Ljudje in kraji na Pivškem med NOB (1941-1945). Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Organizacijski odbor ZZB NOB, Ljubljana, Postojna 2002, 798 strani, ilustrirano (Partizanski knjižni klub; knj. št. 37, Knjižnica OF; št. 23)

Avtorica, ki se je poklicno sicer zapisala svetu umetnosti, v uvodu pojasnjuje, da jo je predvsem njeno aktivistično delovanje na Pivškem in širše po Primorski med 2. svetovno vojno vzpodbudilo k pisanju pregleda zgodovinskega dogajanja na pivškem območju v navedenem obdobju. K temu je treba vsekakor pridati pojasnilo, da njeno delo nikakor nima značaja spominov, temveč bolj ali manj značaj klasičnega zgodovinopisnega dela, napisanega po uveljavljeni zgodovinopisni metodi in se uvršča med t.i. okrožne monografije - v našem primeru z izrazitim poudarkom na prikazu političnega delovanja organizacij osvobodilnega gibanja na terenu in torej ne v kompleksnem prikazu razmer obravnavanega območja, čeprav to kompleksnost zaradi popolnejšega razumevanja osnovne tematike marsikje tudi širše obravnava oziroma pojasnjuje. Posebej je treba poudariti, da je knjiga rezultat dolgoletnega sistematičnega zbiranja raznovrstnega gradiva, pri čemer je treba še posebej izpostaviti obširno zbiranje izjav prič takratnega dogajanja, brez česar bi bilo zlasti obdobje do kapitulacije